

ВИВЧЕННЯ СХОДУ У КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

В Росії у XIX ст. діяли чотири духовні Академії (С.-Петербурзька, Московська, Казанська і Київська), серед яких Київська посідала гідне місце. Протягом свого існування вона була осередком богословського знання і просвіти південного регіону країни. Цілком природно, що проблеми вивчення Сходу – стародавнього і сучасного, його історії, вірувань, реалій побуту тощо безпосередньо торкалися наукової діяльності вчених КДА.

Невід'ємною частиною бібліології є історія Стародавнього Сходу, яка протягом століть була в центрі уваги богословів усього світу, проте єдиним або майже єдиним першоджерелом її вивчення лишалися Біблія, тексти якої породжували безліч домислів і тлумачень, а також напівлегендарні свідчення стародавніх авторів. Отже, часто богословські тексти набували схоластичного характеру.

Успіхи археології XIX і XX століть, розшифрування ієрогліфів і клинописного письма призвели до справжнього перевороту в уявленнях про історію Сходу. Співставлення біблейських текстів з археологічним матеріалом переросло в окремих науковий напрям, змістом якого стала ревізія історичних стереотипів. Поява великого обсягу літератури з цих питань супроводжувалася спалахом надзвичайного інтересу в суспільстві. Тепер у культурі Давнього Сходу почали шукати коріння еліністичної, римської, європейської культури. Релігійні уявлення народів почали порівнювати з віруваннями народів Стародавнього Сходу. «Развалины Вавилона, Сирии, Палестины, Египта стали разрешать загадки культурно-бытовых особенностей не только умерших, но и живых. В частности, и в нашем отечестве, оказавшемся благодаря духовному братству с Византией в духовном родстве с древним Востоком, стали понимать, что и наша культура не чужда культуре «Древнего Востока»...»¹ Східна імперія поєднала в собі багату культурну спадщину різних народів і передала її далі. Ось чому одні і

ті ж самі літературні пам'ятники часто зустрічаються в слов'янському, коптському, ефіопському, вірменському, сирійському варіантах.

Не лишалися поза вивченням цих питань духовні академії Росії. У КДА, яка завжди відповідала рівневі наукових вимог свого часу, проводились свої незалежні дослідження.

У 1843 р. до Палестини, яка в XVIII–XIX ст. була однією з провінцій Турецької імперії, прибув церковний діяч Порфирій Успенський – відомий дослідник Близького Сходу, археолог. У 1847 р. його було призначено офіційним головою російської духовної місії, яка розпочала викупувати землі, будувати школи, приміщення для паломників тощо. П. Успенський проводив величезну дослідницьку роботу: створив цінну колекцію рукописів², був автором багатьох історичних праць. Так, у середині XIX ст. він вивчав т.зв. синайські написи – провів аналіз грецькою, арабською, сирійською, коптською і старою єгипетською мовами (з притаманною кожній з них графікою) і довів, що їхнім автором є Киней Менефа³. Порфирію Успенському належить відкриття невідомого до того часу синайського кодексу Біблії IV ст., чотирьох бесід Константинопольського патріарха Фотія. Численні нариси, написані під час його мандрів країнами Сходу, друкувалися окремими виданнями або на сторінках часопису «Труды КДА»: «Путешествия архимандрита Порфирия Успенского в Метеорские монастыри и Фессалии в 1859 г., путешествия его же в Нитрийские монастыри в Ливии в 1845 г.», «Восток христианский. Абиссиния (1886), Сирия (1874)», «Список антиохийских патриархов (1875)», «Состояние апостольской православной-католической церкви египетской в первой половине XIX ст. (1868)», «История Афона (1871–1873)» і багато інших.

Разом з архимандритом Антоніном (Капустінін) – вихованцем КДА, а з 1865 р. – начальником російської духовної місії в Єрусалимі, видатним дослідником і

колекціонером пам'яток старовини – створили прекрасний музей. Арх. Антонін розпочав археологічні розкопки біля храму Воскресіння Христового в Єрусалимі, знайшов залишки старих стін, придбав «руські» пам'ятки – напівзасипані піском давні споруди, які служили фелахам вівчарнями (Силоамський моноліт), стародавні єврейські поховання (Еср-Романіс або Єсиніє, старий некрополь у Яффі). За декілька десятиліть наукове вивчення Сходу продовжив М.П. Кондаков.

Російська присутність у Палестині посилилася після створення у 1877–1878 рр. Православного палестинського товариства за підтримки Антоніна. Через рік було організовано низку російських шкіл і вчительську семінарію, в яких викладання проводилось арабською мовою (російська була обов'язковою). Серед учнів семінарії були єгипетський журналіст і письменник Салим Куб'айн, письменник М. Нуайме, арабіст Т.Г. Кезма, проф. П. Жузе та ін.⁴

Вивчення Сходу у КДА значно поживилось після організації при ній Церковно-археологічного товариства і музею. Ініціатором створення і першим головою був преосвящений Філарет – шанувальник старовини ще за часів його викладацької праці у Волинській духовній семінарії. Думку про заснування Товариства і Церковно-археологічного музею було закладено в статуті КДА від 1809 р., що стало основою для викладання церковної археології як самостійної науки. У 1870 р. Російське археологічне товариство звернулося до Ради КДА щодо сприяння у підготовці археологічного з'їзду в 1871 р. У відповідь було розроблено проект концепції і статуту музею для збереження пам'яток церковної археології і Церковно-археологічної комісії. II Археологічний з'їзд ухвалив проект, а пізніше це зробив і Св. Синод⁵.

Завданням товариства було збирання і зберігання пам'яток церковної старовини і наукова розробка церковної історії та археології. Перше його засідання відбулося 17 листопада 1872 р. під головуванням преосв. Філарета, який сповістив, що буде фінансово підтримувати Товариство за рахунок власних коштів, і запропонував шукати підтримку у шанувальників церковної археології й поза церковними колами.

За рік він під час паломництва до Палестини познайомився з Антоніном (Капустіним), який на той час уже мав власний музей і подарував музею КДА єрусалимські, єгипетські, кіпрські експонати. Пізніше колекцію східних пам'яток подарував також і Порфирій Успенський. У 1873 р. Філарет поширив вплив Товариства за межі Київського духовно-учбового округу, що значно збільшило чисельність його членів, а кількість предметів, ними подарованих, сягала майже 6 тис. Сам Філарет передав музею власну колекцію ікон, а Великий князь Володимир Олександрович подарував набір гіпсових моделей кримських старожитностей.

З 1877 р. музей очолював М.І. Петров. Всі предмети описувалися і класифікувалися фахівцями. Так, професор Н.М. Дроздов опікувався експозицією з римської старовини, доцент В.З. Завітневич – єдиний з професури всіх російських духовних академій фахівець – предметами російської старовини, а куратором з предметів єврейського культу був професор А.А. Олесницький тощо.

В той самий час професор Санкт-Петербурзької духовної академії археолог Н.В. Покровський відбув за кордон для ознайомлення з методами викладання нового для релігійних установ предмета церковної археології, яка набувала все більшого поширення в духовних навчальних закладах Європи. У 1876–1877 рр. він вивчав пам'ятники християнських країн у музеях Європи, їздив до Константинополя, на Афон, в Солунь, Афіни, брав участь у всіх археологічних з'їздах. Він ініціював введення предмета церковної археології до програм духовних академій Росії⁶.

У 70-х роках значно поширюється паломництво вчених КДА до країн Сходу. Вони виконували подвійне завдання: вивчали пам'ятки старовини, а також реальний стан церковного життя і духовної культури населення.

Професор КДА Акім Олесницький шукав на Св. Землі старовинні пам'ятки єврейської архітектури часів Старого Заповіту і, керуючись залишками храмів у Сирії і Палестині, створив нарис їхньої історії – від найдавніших араміських споруд (храм Ваала-сонця в Бальбеке), відзначив впливи єгипетської архітектури (Силоамський

моноліт), які надалі поступилися асирійським, а також наявність багатьох єгипетських речей на Сидонському некрополі, що датувалися археологами I ст. після Р.Х. Він помітив, що перед Різдом Христовим палестинська архітектура зазнала впливу грецького, пізніше римського мистецтва, про що свідчить греко-римська реставрація іудейського храму. Протягом наступних часів споруди в Сирії і Палестині перетворювались на християнські храми. Багато візантійської кераміки знайдено у розкопках поховання царя Хирама Кабр Хирам у Тирі.

Олесницький описує єрусалимські площі, вулиці, будинки; окремо розглядає квартали – магометанський, єврейський, християнський, вірменський. Спеціальну главу присвячує монументальним християнським пам'ятникам Єрусалима, зокрема – храму Гроба Господнього: описав його зовнішній вигляд, історію його будівництва, руйнації і відновлення – працею ченця Модеста (пізніше патріарха Єрусалимського), нового руйнування і нарешті нової реставрації за планом того ж інока Модеста в 1048 р. Описав учений і інші видатні храми, а у додатку помістив довідку про географічне положення Єрусалима, його клімат тощо⁷.

Інші завдання ставив перед собою доктор церковної історії, професор КДА О.О. Дмитрієвський, який здійснив паломництво на Схід у 80-ті рр.⁸ В 1884 р. він працював на кафедрі літургії. Складання відповідного лекційного курсу, вивчення літератури з церковної археології вимагали опрацювання першоджерел православного богослужіння: «...Знакомство с литературой по церковной археологии, которая разрабатывается главным образом западными учеными и на основании вещественных памятников, сохраняющихся ныне или в целом виде, или в остатках в Италии и Франции, побудило меня изучить топографию этих памятников на месте их нахождения самому лично и проверить ученые выводы западных археологов»⁹. Основний розділ свого звіту учений назвав «Восточные библиотеки рукописей и старопечатных книг».

Дмитрієвський мав на меті, спираючись на праці попередників, зібрати якомога більше списків, дослідити невідомі науці варіанти, тобто повторити роботу відомо-

го католицького вченого XVII ст. Я. Гоара, (дослідження якого сягнуло XIII ст.), проте в більш широкому ракурсі і на основі вивчення східних книгосховищ, продовживши дослідження Порфирія Успенського, який не встиг їх завершити. Отже, київський вчений хотів створити збірку рукописних матеріалів і невивчених першоджерел з малодосяжних східних книгосховищ. На той час він встиг вивчити 114 євхологіїв VIII–XVI ст. (23 пергаментних, 12 бекбіципних, 79 паперових). Описуючи кожний рукопис, виділив найважливіші, подав характеристики бібліотек.

Особливий інтерес становить критично-аналітичний нарис «Библиотека рукописей на Синае и Афоне под пером профессоров-палеографов В. Гардгаузена и С. Ламбреса»¹⁰. Автор вітав появу бібліографічних праць, але, прискіпливо розглядаючи вказану, помітив у ній серйозні лакуни і значно вище ставив аналогічний каталог тих самих рукописів, складений архімандритом Антоніном у 1870 р., який так і не було надруковано. Спираючись на великий фактичний матеріал, довів, що каталог арх. Антоніна є повнішим, глибшим і більш точно перекладеним, ніж популяризовані праці німецького і французького дослідників, але, на жаль, майже невідомим.

Окремий розділ Дмитрієвський присвятив християнським старожитностям Сходу¹¹. Він описав константинопольські храми, Віфлеємську і Синайську базиліки, церкви Афін, музеї старожитностей: Оттоманський у Константинополі, Булакський в Каїрі, центральний, політехнічний і акропольський в Афінах тощо. Пізніше в праці «Современное богослужение на православном Востоке» він помістив нарис про архітектуру сучасних йому церков на Сході, про живопис і предмети церковного богослужіння, який став темою двох рефератів, проголошених ним у Церковно-археологічному товаристві. Вчений зазначив, що колекції ікон Синайської базиліки не надавалося достатньої уваги, хоча вона є найбагатшою збіркою старовинних ікон різного стилю, різних шкіл і напрямів, різних народів і віросповідань. Критсько-синайській школі іконопису, історії її походження та аналізу особливостей присвячено окрему главу.

За декілька десятиліть Дмитрієвський мав нагоду знову відвідати Схід і побачити, які зміни відбулися протягом того часу, що минув після його першого паломництва. Свої враження він підсумував у промові, виголошеній на святковому засіданні Київського відділення Православного Палестинського товариства у 1903 р.¹² Він відзначив значне збільшення числа вітчизняних паломників, а також жахливі умови їхнього перевезення та перебування на місцях, відсутність приміщень і медичної допомоги, що було особливо помітним, якщо порівняти все це з умовами, створеними для паломників із західних країн. Незважаючи на це, а також і на те, що серед паломників було дуже багато професійних жебраків, віра православних сягала іноді справді героїчних висот. Як приклад він згадує історію встановлення дзвона на дзвіниці російського храму на горі Єменській. Архіандрит Антонін «пожелал повесить на ней массивный русский колокол, который своим дивным благовестом оглашал бы окрестности святого Града и, умиляя сердца набожных русских паломников, в то же время громко говорил бы инославным насельникам его о величии России и православия и об успехах наших в Палестине»¹³. Він звернув увагу на жорстку боротьбу між конфесіями: багаті католицькі та інославні приваблювали прочан школами, притулками, лікарнями. Водночас точилися суперечки щодо місць тощо. З гиркотою підкреслив, що «вчене» паломництво більше прижилося на Заході, де широковідомими стали праці Вільсона, Варрена, Робінсона тощо, тоді як вітчизняними вченими зроблено дуже багато, імена Порфирія Успенського, архіандритів Леоніда й Антоніна, б. ректора КДА преосв. Філарета та ін., відомих поза вітчизною не було вшановано як належить вдома.

Відвідували країни Сходу з метою вивчення релігійного життя й інші науковці КДА, серед них – О.О. Глаголев, Ф. Покровський та ін. Так, професор, протоієрей М. Гроссу залишив цікаві записки щодо стану православної церкви на Близькому Сході¹⁴. У звіті про подорож на Схід у 1909 р. він розглянув актуальне й нині питання про взаємини християнства взагалі і православ'я зокрема з ісламом, який тоді набував все більшого впливу в регіоні.

Він писав: «Обычные наши представления о Магомете, как известной исторической личности, и об исламе, как определенном религиозном и вместе политическом движении арабов, вовсе не совпадают с тем, как смотрит на своего пророка и на свою веру магометанский мир»¹⁵. Національна свідомість арабомовних мусульман – від Марокко до Нової Гвінеї – є настільки міцною, що розпалює панісламський рух, оскільки іслам виступає насамперед як захисник національних і політичних інтересів цих народів. Автор вважає безпідставною надію на те, що європейська культура, потрапивши до мусульманського світу, зруйнує його. Адже досягнення цивілізації не є спроможними затемнити національне самовизначення людей, у свідомості яких Магомет – вищий від Ісуса пророк, посередник між Богом і людьми. На думку автора, лише приклади чистого і праведного життя християн на Сході могли б протистояти ісламізму, тоді як в дійсності не було злагоди у взаєминах між різними християнськими конфесіями. М. Гроссу належать 2 нариси з церковної історії Візантії XI–XII ст. – «Церковно-религиозная деятельность византийского императора Алексея I Комнина (1081–1118)» та «Отношение византийских императоров Иоанна II (1118–1143) и Мануила (1143–1180) Комнинов к вопросу об унии с Западом»¹⁶.

Заслуговує на увагу й велика праця професора кафедри історії стародавньої церкви архіандрита Анатолія з історії сирійського чернецтва¹⁷. Вчений вважає, що чернецьке служіння виникло в Єгипті; розглядає окремі різновиди чернецтва – колективні (проживання у монастирях) та індивідуальні, які набували різних форм із прагненням все більшої суворості.

Історії чернецтва присвятив свою працю протоієрей К.С. Кекелідзе – згодом академік АН Грузії¹⁸. Він розповідав про жіночі монастирі і створив, спираючись на грузинські джерела, життєпис св. Нісими (Ісидори), порівнявши інші варіанти її життя зі свідченнями Єфрема Сіріна, Паладія Єленопольського, грузинським перекладом Лавсаїка та ін. Автор схиляється до думки, що чернецтво як спосіб віддалення від суспільного життя для служіння Богові вперше з'явилося в Єгипті, звідти поширилося на захід і схід – в Палестину і Сирію,

а засновником сирійського чернецтва був чернець Євгеній, виходець з єгипетського роду о-ва Клісми.

Питання чернецтва на Сході досліджували й інші вчені КДА¹⁹.

Друга половина XIX і початок XX століття були епохою великих наукових відкриттів, що торкалися Давнього Сходу і швидкого зростання кількості історичного матеріалу. Археологічні дослідження на Близькому Сході і в Єгипті відкрили світові великі монархії давніх часів – Ассирію, Вавилон, Елам, Персію, країну Хетів, Урарту і вперше ознайомили з їхньою історією, що ґрунтувалася на фактичному матеріалі, на відміну від легендарних свідчень античних та ін. авторів. Деякі знахідки мали значення і для вивчення історії Стародавнього Ізраїлю. Спочатку їх було замало, оскільки Іудейське та Ізраїльське царства для єгипетських і ассиро-вавилонських хроністів не мали великої ваги. Отже, для істориків Стародавнього Сходу головним і беззаперечним джерелом була Біблія та її тлумачення. На доказ можна порівняти університетський і семінарський курси історії Сходу середини XIX століття.

Професор Харківського університету А. Рославський у збірнику лекцій з давньої історії²⁰ до кожного розділу подає список джерел, серед яких найважливішим вважає Біблію з її свідченнями – від Мойсея до Соломона; друге місце віддає античним авторам Геродотові, Діодорові, єврейському історикові Йосифу Флавію та ін., і лише в останню чергу вчений розглядає папіруси, дані археологічних розкопок тощо. Це писалося в той час, коли ще не було прочитано ієрогліфи і зовсім таємничим видавалося клинописне письмо.

За 20 років у «Трудах КДА» було надруковано курс історії Стародавнього Сходу М. Тумасова²¹, в якому також вказувалися джерела до кожного розділу. Наприклад, джерела до історії мідян і персів він поділяє на певні категорії: до першої відносить книги Святого Письма, найважливішими з яких вважає книги Ездри і Неємії, Естер; до другої – твори класичних письменників Геродота, Ктезія, Діодора Сицилійського, Страбона, Ксенофонта, Плінія і Плутарха. До третьої категорії відносить джерела, що безпосередньо торкалися мідян і персів, а саме – написи, святі книги «Зенд-Авести»,

поетичні твори Фірдоусі «Шах-наме» і відповідні дослідження вчених, наприклад Анктіля дю Перрона, перекладача і видавця «Зенд-Авести» – святих книг персидських аріїв. На останнє місце вчений ставить свідчення археологів, перші спроби читання клинопису Гротенфенда, Ролінсона та ін.

Наприкінці століття вимоги до історичних досліджень суттєво змінилися. Розшифрування ієрографічного і клинописного письма, швидке зростання кількості археологічного матеріалу призвели до справжньої революції у світовій бібліїстиці. Активно працювала і російська релігійна думка; проводила дослідницьку роботу і брала участь у дискусіях і КДА. Хоча західноєвропейська наука кількісно випередила російську, тут уважно стежили за її досягненнями. У 1887 р. доцент А. Царевський опублікував змістовний аналітичний огляд критичних видань, перекладів, досліджень Нового Заповіту²². Слід відзначити, що подібні критико-бібліографічні огляди робилися регулярно. Врешті, кількість накопичених матеріалів дозволила зробити деякі висновки та узагальнення.

У 1896 р. в «Трудах КДА» з'явилася праця М.М. Дроздова²³, в якій автор виклав існуючу на той час у релігійних колах точку зору щодо даної проблеми загалом. Приводом для її написання став твір М.М. Петрово-Соловова про відносини між Ассирио-Вавилонією і євреями²⁴. Дроздов звернув увагу на те, що Старий Заповіт містить свідчення майже виключно про євреїв і головну увагу приділяє релігійно-моральним проблемам, тому у біблейському викладі історії євреїв багато лакун, історичні події мають уривчастий характер, окремі місця є темними і незрозумілими, присутні численні перекручення, внесені перекладачами і переписувачами. Свідчення старовинних авторів (переважно античних істориків) суттєво відрізнялися від Біблії, хоча у євреїв, які перебували у близьких відносинах з Ассирією і Вавилоном, мали бути більш правдиві дані.

Археологічні розкопки на руїнах старовинних міст Месопотамії і Ніневії відкрили безліч пам'ятників і письмових джерел, на основі яких виникла нова наука «ассиріологія», яка змусила переглянути сталі уявлення про історію Стародавнього

Сходу. Низка біблійних фактів підтвердилася, проте інші викликали запитання. Деякі дослідники почали вважати клинописне письмо єдиним достовірним джерелом і заперечувати Біблію. Однак незабаром виявилось, що й клинописним джерелам не завжди можна довіряти, що й вони потребують перевірки. Отже, на думку автора, твір Петрово-Соловovo є оглядом існуючої на той час літератури, а його нарис має вибіркового характер, оскільки не торкається схожості асирійської та єврейської легенд про потоп, не розглядає неканонічні книги Старого Заповіту – «апокрифи», не надає їм історичного значення.

На зламі століть історія Стародавнього Сходу опиняється у центрі уваги іншого професора КДА – С.А. Песоцького. Йому належить низка невеликих за обсягом монографій, кожна з яких присвячено окремим темам: «К вопросу об историческом характере Моисеева сказания о творении мира» (1898), «Повествование ассири-вавилонских клинообразных надписей о творении мира» (1901), «Гадания у древних ассири-вавилонян» (1901), «Начало Вавилона» (1902), «Идея избавления и избавителя у древних культурных языческих народов» (1904). Автор аналізує текст знайденої у Ніневійській бібліотеці царя Ашурбаніпала асиро-вавилонської легенди про створення світу, гріхопадіння, потоп, вавилонське стовпотворіння, порівнює два тексти російського перекладу і, нарешті, порівнює їх із Біблією.

Інше порівняльне дослідження здійснив Н. Глубоковський, який порівняв хронологічні свідчення Біблії та наукові дані²⁵. Він спирався на думку, що хронологія є найважливішим допоміжним інструментом у вивченні історичного процесу, і запропонував свій метод її перевірки: намалював таблиці, в яких порівняв дати, подані у єврейському тексті, самарянському П'ятикнижжі і грецькому перекладі LXX, і виявив таким чином суттєві розбіжності. Так у тексті LXX дата потопа припадає на 3000-ліття до н.е., а єгипетські пам'ятники свідчать про цивілізацію, яка існувала не менше як за 5000 років до н.е. (деякі вчені нараховують 8000 і навіть більше років до н.е.). Асирійські розкопки містять подібні вказівки. Автор узгоджує таблиці з астрологічним хронографом Птолемея і

доходить висновку, що деякі факти історії Ізраїлю можна встановити досить точно.

З часом проблема не втрачала актуальності та об'єднувала довкола себе все ширше коло дослідників.

Визнаним лідером нового напрямку був учень А.А. Олесницького, доктор богослов'я В.П. Рибинський, екстраординарний професор кафедри Святого Письма Старого Заповіту. Він неодноразово перебував у закордонних відрядженнях і досконало ознайомився з доробками європейських вчених, брав участь в археологічних розкопках у Палестині, в цій царині йому належить багато праць.

Рибинський мав свою точку зору на проблему. Він писав: «Библия не боится света истинной науки. Почитатель Библии может не страшиться ее противоречий с наукой, потому что Библия имеет свою особую область и не касается вопросов научных. Священные книги вовсе не имеют в виду раскрывать перед нами тайны природы, сообщать о том, что происходит в небесной высоте, что содержится в глубине земли и безднах моря... и не дает никакой политической или социально-экономической теории... Священная книга учит нас познанию Бога, Его отношению к нам и наших к Нему обязанностях...»²⁶

Продовжуючи тему в іншій праці²⁷, він звертає увагу на той факт, що численні свідчення про вавилонську літературу дійшли до сучасників у пізніших переробках, рівень читання клинопису є також далеким від досконалості, багато пам'яток пошкоджено, немає їхнього точного датування, і тому вчений застерігає від прямих аналогій при порівнянні біблійських і вавилонських текстів, які збігаються в окремих реаліях, але мають суттєві відмінності в інших; деякі аналогії можна віднайти також в індійських, єгипетських космогоніях, ритуалах тощо.

Цікаво, що в тому ж томі «Трудов КДА» було надруковано статтю іншого професора КДА – М. Ястребова, який також порівнював біблійські і природознавчі свідчення і помічав їх розбіжності²⁸, тобто проблема не втрачала актуальності. Найбільш повно історію, сутність і ступінь опрацювання проблеми висвітлив В.П. Рибинський у великій статті, вміщеній у Богословській енциклопедії²⁹. Стаття відкривається

екскурсом в історію віднайдення та розшифрування клинописних пам'ятників, зокрема велике значення надається зібранню табличок з бібліотеки Ашурбаніпала, завдяки якому наука отримала справжню асиро-вавилонську літературу, раніше зовсім невідому. Значну частину цієї літератури становить історіографія, документи юридичного характеру, дипломатій, наукові свідчення – все те, що характеризує життя держави і її народу. Особливу увагу Рибинський приділяє текстам релігійного змісту. Найбільша цінність його праці полягає в тому, що він вміщує величезну бібліографію західної літератури, яка на той час існувала і порівняно з якою вітчизняна література налічувала незначну кількість праць, можна сказати – тільки народжувалася. З притаманним йому вмінням аналізувати і чітко формулювати головні для бібліологів ідеї, він стверджує: клинописна література є важливою для вивчення історії Вавилону, Ассирії, всієї Передньої Азії, історії єврейського народу і для вивчення Біблії Старого Заповіту. Виникнення окремого напрямку в науці, в межах якого Вавилон розглядався як родоначальник всієї культури людства, є цілком природним явищем (Деліч, Вінклер та ін.), а біблійський монотеїзм, поняття моралі, закони Мойсея, космологічні уявлення тощо – все вважалося запозиченням, навіть витокі Нового Заповіту. І як висновок – заперечення особливого характеру біблійської історії і самої Біблії. Але, як стверджує автор, клинопис дозволив встановити автентичність багатьох біблійських фактів (назви міст, імена царів і т.ін.), хоча водночас і виявив суперечності, наприклад в хронології. Отже, якщо царі і патріархи єврейського народу були особами історичними, то немає «основания вместе с Винклером видеть в образцах их заимствованное у вавилонян олицетворение небесных светил»³⁰. Характеризуючи гостру проблему біблеїстики і стан її дослідження на момент написання статті, автор підкреслює недостатність її вивчення, вказує на лакуни і запрошує до дискусії.

Рибинський написав багато праць: «Исторический очерк лжемессианских движений в иудействе», «История израильского народа» тощо. Але найвизначнішою серед них є монографічне досліджен-

ня «Самаряне»³¹. Цю працю, частини якої публікувалися у «Трудах КДА» протягом 1895–1912 рр. і яка вийшла окремою книгою у 1913 р., було представлено автором як дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора богослов'я, і вона одразу привернула до себе увагу. Справа в тому, що з обраної ним теми, важливої для історії євреїв, християнства, бібліології, на Заході існувала величезна кількість літератури, але вона майже не була відома в Росії, а наукової монографії не існувало взагалі³². Отже, твір Рибинського був першим твором у вітчизняній літературі про етнос, який він визначив як «народность, образовавшаяся в VIII–VI в. до Р.Х. на территории разрушенного ассирийцами израильского десятиколенного царства»³³.

Перше, що звертає на себе увагу, – надзвичайна глибина дослідження. Лише перелік сюжетів, що розглядалися автором, дає уявлення про повноту дослідження. Книга розпочинається з огляду джерел – від біблійських свідчень, Талмуда, арабських письменників і європейських мандрівників до сучасної авторові західноєвропейської літератури, яка налічує понад 300 назв.

У великому розділі «Історія самарян» розглянуто різні назви спільноти, виникнення релігійної общини, її долю, географію Самарянської області, діаспору. Проаналізовано особливості релігії самарян, розуміння закону Мойсея, устрій общини та її культуру, ставлення до іудейства, християнства, заснування у самарян християнської церкви і подальшу її долю, здійснено порівняння самарян і караїмів. Читач знайде в книзі відомості про секти самарян та їхню історію аж до кінця XIX ст., коли община стала зовсім малою (152 людини у 1901 р.), але залишалася твердою у своїх віруваннях.

У «Додатках» наведено зразки самарянської писемності, зокрема – «Лист самарян до Готингтону для передачі братам в Англії», «Талмудійський трактат про самарян» тощо.

Самарянські праці наукового характеру створювалися у період розквіту арабської культури. У XIII ст. існував інтерес до медицини, астрономії, філософії, філології. Декілька літературних праць було написано у Дамаску: коментар Садаки ібн

Мунгажи до афоризмів Гіппократа; його ж «Замітки про медицину», в яких описано симптоми різних хвороб, подано трактат про назви простих цілющих засобів, роздуми з приводу медичних питань іудея Асада аль-Магалли тощо. Самаряни створили словники самарсько-єврейської і арабської мови, а також граматики, які також було проаналізовано автором монографії.

Книга стала причиною дискусії між Рибинським і професором Казанської духовної академії Л.І. Писаревим – щодо гносеології віровчення самарян³⁴. Однак, незважаючи на те, хто в цій дискусії мав рацію, дослідження Рибинського і нині є цінним джерелом для вивчення історії Стародавнього Сходу.

Учнем і послідовником Рибинського був В.Ф. Іваницький. Вихованець КДА (закінчив у 1911 р.), а згодом екстраординарний професор кафедри давньої історії єврейського народу, він не лише продовжив традицію свого вчителя, а й розробив свій метод дослідження. На його думку, «задача історії состоит не в том только, чтобы изобразить известное явление, но чтобы и понять его, т.е. прежде всего объяснить его происхождение, показать условия его возникновения»³⁵. Тобто Іваницький ставив перед собою завдання написання синтетичних праць; не обмежувався порівнянням біблійських фактів зі свідченнями археології і літературних джерел, як це робили вчені на рубежі століть. Він ще й розглядав реалії життя і широко застосовував лінгвістичний аналіз. Для того вчений мав всі можливості: знав декілька мов, серед них – грецьку, латину, давньоєврейську з кількома її діалектами.

В. Іваницький заявив про себе з виходом монографії «Филон Александрийский»³⁶, яка одразу поставила його на один рівень з видатними діячами європейської науки. Твір цей було представлено автором як магістерську дисертацію, а тему обрано за рекомендацією В.П. Рибинського. Творчість Філона була предметом багатьох досліджень, особливо у тій її частині, яка торкалася християнства. Увагу автора насамперед привертало вчення про Логос, він також аналізував релігійно-філософські погляди славетного єврейського мислителя, але мало досліджував власне його твори, що дійшли до читача в уривках, у

переписах, у яких частини одного трактату подеколи переплутувалися з частинами іншого, а дата та обставини їхньої появи часто лишалися невідомими. Як зазначали рецензенти, Іваницький мав на меті зробити найповніший огляд творів Філона, тому «его сочинение не только есть совершенно новым для русской богословской литературы, в которой имеются только работы по изучению Филоновской логологии, но и имеет самостоятельное значение в числе многочисленных западных исследований, где нет параллельного труда по характеру и задаче, за исключением небольших трактатов в энциклопедиях и в Истории израильского народа Шюрера»³⁷.

Автор намагався зібрати докупи всі відомості про Філона і створити довідник або енциклопедію про нього. У першому розділі монографії він, спираючись на уривки відомостей, встановлює хронологію життєвого шляху Філона і створює образ людини, яка, після бурхливих молодих років, відмовилася від суєти і знайшла сенс життя у філософських роздумах. Далі було зроблено огляд його літературної діяльності: проаналізовано рукописи, видання, переклади, встановлено першу назву, план, зміст і автентичність кожного твору. Вчений приділив особливу увагу алегоричному коментарю до Біблії і відзначив вплив на Філона ідей грецького еллінізму. Велике місце в книзі відведено критично-бібліографічному аналізу літератури: рецензенти особливо відзначили його прискіпливість і незалежність від авторитетів західної науки³⁸.

Іваницький окремо розглянув іудейські елементи світогляду Філона, впливи еллінізму та виникнення християнського вчення і охарактеризував його як поєднання закону Мойсея з ідеями грецької філософії.

Вченого завжди цікавили старовинні знахідки східного походження, котрі потребували вивчення і ставали об'єктом наукових дискусій, в яких він із запалом брав участь. Коли у 1904 р. було знайдено т.зв. папіруси з острова Елефантина³⁹, він зажадав встановити, чи вони справжні. Елефантина – невеличкий острів у судноплавній частині Нілу – на кордоні з Ефіопією; там у V ст. до н.е. існувала єврейська колонія, після якої залишилися документи, що свідчили про її життєдіяльність. Ретельно

розглянувши папіруси, літературу про них, характер граматичних помилок, Іваницький довів їхню справжність. Проаналізувавши, зробив тонкий палеографічний і лінгвістичний аналіз і дійшов висновку, що при їхньому написанні було вжито арамейську мову, точніше – її західну гілку. У своєму дослідженні він ґрунтувався на найновіших наукових відкриттях у галузі стародавньої писемності та описав значення елефантійських документів для російської богословської науки. Спочатку праця побачила світ у «Трудах КДА», а згодом вийшла окремою книжкою.

В наступному творі («К вопросу о рехавитах»⁴⁰) Іваницький розглянув різні гіпотези про походження, вірування і побут цього маловідомого етносу, який був у Ізраїлі невеликою сектою, а потім і зовсім зник. Він проаналізував широке коло джерел – біблійські тексти єврейською мовою, грецькі та інші переклади і сучасні йому дослідження – і дійшов висновку, що рехавіти не були етнічними ізраїльтянами, а народом, що навернувся до іудаїзму.

У 1916 р. на сторінках «Трудов КДА» з'явився новий великий твір Іваницького – «Письмо Аристея к Филократу»⁴¹. «Письмо» – це широковідомий документ, стародавнє свідчення про походження та дивні обставини появи грецького «перекладу LXX» єврейських священних книг. Аристей, від імені якого було написано листа, видає себе за одного з придворних Птолемея Філадельфа, який разом із групою царських охоронців їздив до Палестини з листом до первосвященника Єлеазара і супроводжував приїзд до Александрії єврейських талмудистів для перекладу єврейського «зако-ну» (П'ятикнижжя) з єврейської мови на грецьку. Всі обставини подорожі він виклав у листі до свого брата Філократа, навівши багато подробиць, назвавши багато імен, назв, пославшись на документи тощо, тобто надав підстави вважати лист правдивим. Перші сумніви щодо автентичності листа

з'явилися вже у 1606 р., а у XVIII ст. більшість вчених визнали лист твором невідомого автора, який бажав підсилити значення перекладу LXX.

Повний російський текст «листа» було вміщено в додатку до перекладу М. Алексєєва «Войны иудеев». Іваницький зробив власний незалежний переклад з метою доведення справжності документа. Він звернув увагу на те, що текст було написано вульгарною грецькою мовою, якою спілкувалися в Єгипті; порівнюючи дати життя Птолемея Лага і Птолемея Філадельфа, окремих історичних подій і т.ін., він встановлює дату написання і доводить, що документ є підробкою апологетико-панегіричного характеру і належить до творів, які у великій кількості продукувалися александрійськими іудеями. Отже, вчений довів, що «лист» не є джерелом для вивчення походження перекладу LXX, проте заслуговує на довіру, коли йдеться про особливості життя в Єгипті, а також знайомить з початковою стадією процесу злиття іудейства з грецькою філософією, тобто – появою такого складного культурного явища, яким був т.зв. іудейський еллінізм.

Сходознавчі дослідження у КДА проводилися у багатьох напрямках, але формат статті не дозволив торкатися таких аспектів, як, наприклад, філософські системи східних релігій, питання вірувань і моралі тощо, тому довелося обмежитися коротким оглядом історичної тематики. Напередодні Першої світової війни у Києві плідно працювала незалежна історична школа, до складу якої входили талановиті вчені, віддані науці фахівці. Створені нами праці не поступалися кращим творам європейської науки. На жаль, вони з'явилися у несприятливі часи: події Першої світової війни, жовтневого перевороту з його антирелігійною спрямованістю припинили розвиток традиції. Творчий доробок вчених пройшов повз увагу фахівців, а згодом його і зовсім було викреслено з наукового обігу.

¹ Введенский Д. Древний Восток (К вопросу об изучении его истории) // Богословский вестник, 1916, № 7–8, с. 468–469.

² Частину колекції він передав до Петербурзької академії наук, частину – до Публічної бібліотеки.

³ Письмена Киней Менефы на Синайских утесах. Соч. архимандрита Порфирия Успенского с 23-мя надписями Египетскими, Вавилонскими, Самарскими, Финикийскими и Синайскими с картою Синайских надписей. СПб., 1857, 145 с.

⁴ Мещерская Е.Н., Юзбашян К.Н. Столетие Российского Палестинского общества // Палестинский сборник. Вып. 28 (91). История и культура Ближнего Востока древнего и раннесредневекового времени. Л.: Наука, 1986, с. 3–9.

⁵ Петров Н.И. Преосвященный Филарет Рижский как первый председатель Церковно-археологического общества // Труды КДА, 1882, №5–8.

⁶ Петров Н.И. Церковно-археологический музей С.-Петербургской Духовной Академии проф. Н.В. Покровского // Чтения в церковно-историческом и археологическом обществе при КДА, 1910, вып. X.

⁷ Олесницкий А. Судьбы древних памятников св. Земли // Труды КДА, 1875, ноябрь – декабрь; Олесницкий А. Святая Земля. Отчет о командировке в Палестину. Т. 1–2. К., 1878, 654 с.

⁸ Дмитриевский А.А. Путешествие по Востоку и его научные результаты // Труды КДА, 1889, №№ 5–11.

⁹ Там само, т. 6, с. 251.

¹⁰ Дмитриевский А.А. Библиотека рукописей на Синае и Афоне под пером профессоров-палеографов В. Гардгаузена и С. Ламброса // Труды КДА, 1889, №11, с. 410–439; № 12 декабрь, с. 523–544.

¹¹ Дмитриевский А.А. Путешествие по Востоку и его научные результаты // Труды КДА, 1889, т. 7, с. 422–444.

¹² Дмитриевский А. Современное русское паломничество в св. Землю // Труды КДА, 1903, т. 2, май – август, с. 275–319.

¹³ Коли дзвін силами православних прочан, яких згуртував Антонін, переносили на руках від Яфри до Єрусалима через річище Кедронського потоку, він придавив декілька людей і розтрусив ноги однієї жінки.

¹⁴ Гроссу М. К вопросу о состоянии православной церкви на Ближнем Востоке // Труды КДА, 1910, июль – август, с. 409–431.

¹⁵ Там само, – с. 414.

¹⁶ Труды КДА, 1914, с. 93. Отчеты.

¹⁷ Арх. Анатолий. Исторический очерк сирийского монашества. К., 1911. Анатолий перебував у КДА у 1905–1912 рр., потім його було призначено інспектором Московської духовної академії, з 1913 – ректором Казанської духовної академії.

¹⁸ Протоиерей К.С. Кекелидзе. Эпизод из начальной истории египетского монашества // Труды КДА, 1911, февраль, с. 177–195.

¹⁹ Еп. Феодосий. Палестинское монашество в IV–VI вв. К., 1899.

²⁰ Рославский А. Обзор истории Древнего мира. Харьков, 1851, 151 с.

²¹ Тумасов М. Курс истории древнего мира // Труды КДА, 1875, т. II, с. 427–485.

²² Царевский А. Библейская литература истекшего 1886 года на Западе // Труды КДА, 1887, март, № 3, с. 425–457.

²³ Дроздов М.Н. К вопросу о соглашении библейских свидетельств с данными ассириологии // Труды КДА, 1896, кн. VIII, август, с. 490–533.

²⁴ Петрово-Соловово М.М. Краткий очерк истории отношений между Ассирио-Вавилонией и евреями. СПб., 1895.

²⁵ Глубоковский Н. Хронология Ветхого и Нового Завета // Труды КДА, 1910, июнь, с. 239–270; июль/август, с. 375–408.

²⁶ Рыбинский В.П. О Библии (Чтение, предложенное на собрании Киевского религиозно-просветительского общества) // Труды КДА, 1903, т. 1, с. 375–376.

²⁷ Рыбинский В.П. Вавилон и Библия (по поводу речи Ф. Делича на тему “Babel und Bibel”) // Труды КДА, 1903, т. 2, май – август, с. 1–29.

²⁸ Ястребов М. Соглашение библейского сказания о миротворении с научными данными и выводами естествознания // Труды КДА, 1903, май – август, с. 1–29.

²⁹ Рыбинский В.П. Клинопись и клинописное письмо // Богословская энциклопедия, т. XI, СПб., 1910, с. 214–335.

³⁰ Там само, с. 232.

³¹ Рыбинский В. Самаряне. Обзор источников для изучения самарянства. История и религия самарян. К., 1913, XXVI+550+30+IVс.

³² Глаголев А. Отзыв о сочинении В. Рыбинского «Самаряне» (К., 1913) // Труды КДА, 1913, декабрь, с. 298–304.

³³ Рыбинский В.П. Самаряне... с. 130.

³⁴ Рыбинский В.П. К вопросу о самарянстве [о книге профессора Казанской духовной академии Л.И. Писарева «Очерки из истории христианского вероучения патристического периода», т. 1, Казань, 1915] // Труды КДА, 1916, № 1, с. 148–167.

³⁵ Иваницкий В. О происхождении иудейского эллинизма Александрии // Труды КДА 1912, т. 1, февраль. С. 253–269.

³⁶ Иваницкий В. Филон Александрийский. Жизнь и обзор литературной деятельности. К., 1911, VIII+605 с.

³⁷ Отзыв экстраординарного профессора В. Рыбинского о сочинении доц. В. Иваницкого «Филон Александрийский...» (К., 1911), представленной на соискание первой юбилейной премии им. Митрополита Московского Макария... // Труды КДА, 1913, октябрь, с. 157–176.

³⁸ Отзыв о сочинении В. Иваницкого «Филон Александрийский» А. Глаголева // Труды КДА, 1912, март, с. 699–702.

³⁹ Иваницкий В.Ф. Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантина и их значение для науки Ветхого Завета // Труды КДА, 1914, ноябрь – декабрь; окр. вид. К., 1914, 95 с.

⁴⁰ Иваницкий В.Ф. К вопросу о рехавитах // Труды КДА, 1915, май, с. 39–69, окр. вид. К., 1915, 31 с.

⁴¹ Иваницкий В.Ф. Письмо Аристея к Филократу // Труды КДА, 1916, июль – август, с. 153–198; сентябрь – октябрь, с. 1–37.